

УДК [73.04+75.058] (477)

ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ БУШАНСЬКОГО НАСКЕЛЬНОГО РЕЛЬЄФУ (аналіз обрамленої таблиці з написом) *

Ростислав Забашта

Тепер про самий напис, вирізьблений на обрамленій таблиці. Попереду вже наголошувалося на першорядній ролі його в з'ясуванні ідейно-тематичного плану, а отже, й історико-культурної приналежності й датування монументальної рельєфної композиції та, зрештою, й усього скельного архітектурно-скульптурного комплексу, розміщеного в с. Буші Вінницької обл. Цю роль відзначали й інші дослідники¹. Зосібна О. Формозов із цього приводу прохопився свого часу риторичною фразою: «Якби вдалося розпізнати бодай кілька букв, рельєф був би датований точніше»². Одначе тут слід зразу наголосити, що через різні обставини об'єктивного та суб'єктивного характеру ця роль на сьогодні значно применшена.

Річ у тім, що досліджуваний напис у натурі вже майже не зберігся. Під дією переважно природних, а почасти й антропогенних чинників поверхня обрамленої таблиці з написом (як, урешті, й цілого рельєфу, вирізьбленого на брилі пісковика – порівняно нетривкої осаdkової породи каменю³) зазнала корозії та руйнування (розтріскування, розшарування, осипання, сколювання). На час проведення археологічних розкопок бушанського комплексу впродовж польових сезонів 1985, 1987 років під керівництвом І. Винокура й автора цієї статті з усього напису на обрамленій таблиці рельєфу можна було достатньо чітко розгледіти та надійно ідентифікувати лише одну (sic!)

букву останнього (нижнього) рядка тексту – початкову велику **О**, частково – наступний малий знак (одну похилу риску) та ще окремі більші, менші вертикальні чи ледь похилі карби другого рядка⁴ (іл. 3; 4). За таких обставин основним і, посутньо, єдиним надійним джерелом вивчення напису на сьогодні лишається фотофіксація, здійснена попередніми дослідниками пам'ятки. Фактично це кілька світлин. Маємо на увазі насамперед знімок (точніше фрагмент його) 1883 року, що супроводжує статтю В. Антоновича 1884 року видання⁵, на якому текст напису проглядається порівняно краще й найповніше (іл. 1; 2), та ще окремі світлини В. Даниленка 1961 року (іл. 5–7), що фіксують окремі вцілілі фрагменти напису. Окрім цих візуальних матеріалів, нам не відомо, принаймні донині, жодних інших надійних фактичних документів, які б стосувалися аналізованого напису і так чи інакше відображали його (напр., додаткових натурних світлин, прорисовок, естампажів, історичних письмових описів чи/і переказів змісту тексту тощо). На тлі такої вкрай обмеженої джерельної бази значення названих світлин у вивченні напису є наразі першорядним і принципово важливим. Водночас очевидно й те, що інформативність їх для проведення повноцінного й результативного епіграфічного аналізу недостатньо висока. Причина цього криється насамперед і головно в тому-таки поганому стані збереженості (а зна-

* Продовження статті. Попередні частини див.: Студії мистецтвознавчі. – 2003. – Чис. 3. – С. 62–69; 2004. – Чис. 3 (7). – С. 21–41; 2005. – Чис. 1 (9). – С. 29–48.

ІСТОРІЯ

чить, і порівняно низькій інформативності) самого об'єкта дослідження (таблиці) на момент уже першої (не кажучи про всі наступні) його фотофіксації. За словами К. Мельник, супутниці В. Антоновича в подорожі до Буші влітку 1883 року «напис... оточений рамкою... так сильно вивітрився, що заледве може бути прочитаним»⁶. Заразом доводиться констатувати й інший прикрий факт: перші дослідники рельєфу не перейнялися свого часу необхідністю якомога повнішої документації залишків напису, помилково вважаючи його (разом зі всією таблицею) пізнішим додатком до обговорюваної рельєфної композиції. При цьому В. Антонович узагалі оминув проблематику напису мовчанкою⁷, обмежившись побіжним описом і зарисовкою лише загального вигляду скульптурної композиції, в якій інскрипційна таблиця становить порівняно незначну частину. Щодо згаданої фоторепродукції рельєфу, вміщеної в його статті, то вона теж загального плану, і на ній відтворення самої таблиці є дрібномасштабним (розміри внутрішнього контуру 2,2 см x 2,9 см / 3 см), тобто нецілеспрямованим, а крім того – однобічно освітленим (як і весь рельєф), через що й не цілком, не сповна виразним, не сповна виявленим. На жаль, спеціальної фіксації напису не було здійснено й у наступний найближчий час після виходу в світ розвідок В. Антоновича й К. Мельник, хоча необхідність такого заходу деякими дослідниками виголошувалася в літературі ще в середині 1920-х років⁸. Щодо світлин В. Даниленка 1961 року, то вони, хоча й відтворюють виїмково таблицю, тобто є крупномасштабними, однак не відзначаються достатньо високою якістю (чіткістю), а найсуттєвіше – значно поступаються перед знімком кінця ХІХ ст. документальною повнотою через появу на поверхні таблиці за минулий проміжок часу додаткових фізичних пошкоджень, а отже, й утрат і спотворень графем.

Окреслені реалії джерельної бази аж ніяк, вочевидь, не сприяють (як не сприяли й донині) повній та об'єктивній реконструкції та однозначному прочитанню напису в рамці, властиво зацілілих його частин. Проте вони (доступні уривки тексту) не є, на наш погляд, і критично обмеженими, аби вважати їх – слі-

дом за деякими авторами, зосібна К. Мельник, О. Формозовим⁹, С. Висоцьким¹⁰ – цілкомито нечитабельними й відмовитися від спроби (як безнадійної справи) конкретного епіграфічного розбору їх. Ретельне вивчення світлин 1884 і 1961 років переконує нас не лише в імовірності розпізнання окремих букв і визначення на основі їх абеткової системи та мови напису, а значить, і з'ясування історико-культурного контексту постання й функціонування скульптури, але й у можливості (при кореляції з показниками іконологічного аналізу рельєфного зображення) більш-менш прийнятної реконструкції та прочитання окремих складів і навіть слів напису, а в підсумку – з'ясування (най і в загальних рисах) змісту напису. Окрім цього, при вирішенні таких складних – щодо кінцевого й об'єктивного висвітлення – питань, як походження бушанської скульптури, прискіпливого, максимально повного вивчення всіх доступних джерельних матеріалів (незважаючи на стан їхньої збереженості) вимагає й сама логіка наукового пошуку. До висліду зголошеної епіграфічної проблематики спонукають і вже представлені в науковій літературі реконструкції та тлумачення змісту напису на рельєфі деяких попередніх авторів, що не задовольняють, утім, ані рівнем методичного забезпечення, ані рівнем палеографічного аналізу (зокрема, запропонованою системою доказів) та поясненням його загального історичного сенсу.

Стосовно інтерпретаційних версій, то їх на сьогодні існує кілька. Згідно з тлумаченням однієї з них, оприлюдненої ще 1908 року російським археологом О. Спіциним, у рамці на рельєфі міг міститися грецький напис¹¹. Таке припущення автор ніяк не обґрунтував, висловивши його побіжно у формі здогаду. Щодо походження самої скульптури, то цей дослідник зарахував її до набутків епохи Середньовіччя¹², але без вказівки на конкретне датування. При цьому так само не було представлено будь-яких доказів на користь такого визначення.

Натомість В. Даниленко розгледів у рамці текст із чотирьох рядків «старослов'янською мовою»¹³ (за іншим формулюванням дослідника – «протокириличним письмом»¹⁴):

Аз[ъ] [есмь] ¹⁵
Миробог[ъ]
жрец[ъ]
Ольгов ¹⁶

На думку науковця, згаданий у написі Миробог був жрецем самого київського володаря Олега (Віщого) – родича-опікуна князя Ігоря. З огляду на сказане рельєфна композиція визначалась за сюжетом як сцена адорації Миробога, а за призначенням – чимось на зразок ктиторського зображення. При цьому час різьблення напису за окремими вцілілими знаками (а отже, й цілого рельєфу) визначався в межах кінця IX – початку X ст. ¹⁷, зокрема допускалася можливість з'яви твору під час військового походу Олега на тиверців 885 року, відомого за «Повістю минулих літ» ¹⁸. Що ж до цілого скельного комплексу, то він інтерпретувався дослідником як скельний храм слов'ян-язичників, що постав на заміну попереднього відкритого капища VII – кінця IX ст. ¹⁹

Такого висновку вчений дійшов, аналізуючи напис на світлині 1883 року (іл. 8), проводячи власні натурні епіграфічні спостереження, у тому числі застосовуючи спеціальну методу фотофіксації таблиці (нічної пори при різнобічному яскравому освітленні) (іл. 5–7) та ув'язуючи його з рядом історичних та археологічних фактів контекстуального плану ²⁰. Зокрема, на світлині В. Антоновича він беззастережно розрізняв перше коротке слово **Аз** (тобто **Аз[ъ]**) та перший склад слова останнього рядка, як **Оль...** ²¹. Опосередковими підставами для такого прочитання дослідникові послуговували насамперед інші давні написи, як-от: вирізаний на шиферному давньоруському прясельці напис із ім'ям Миробога ²², а також додаткові написи, виявлені на стінах центрального приміщення бушанського комплексу. Серед останніх: а) два написи на рельєфі (на поверхні стовбура дерева) – згори (приблизно посередині стовбура): **нїжор** (іл. 9: а–в), нижче (поземно): **912 л[ето]** (іл. 10: а, б); б) написи на протилежній до рельєфу стінці приміщення, один з яких містив імена деяких слов'янських язичницьких богів, що читалися справа на-

ліво: **ѡсроꙋWR ѡгонурѣп** ²³. До речі, за міркуванням В. Даниленка, додаткові написи на рельєфі (також протокириличні) буцімто фіксували ім'я князя Ігоря та дату початку його фактичного (а не номінального) володарювання на київському престолі після таємничої смерті регента-узурпатора Олега ²⁴. При цьому перша графема напису з ім'ям інтерпретувалася дослідником напівуцілілим зображенням перевернутого тризуба – князівського родового знака.

На підтримку запропонованої реконструкції напису й атрибуції скульптури було представлено й деякі речові знахідки, відкриті ним під час археологічних розкопок 1961 року центрального приміщення й так званого «коридору» скельного комплексу, а саме: «жертвний камінь із залишками вогнища», уламки кераміки VII–X ст., залишки мурованих стін, технологія зведення яких (бутовий, рваний камінь на глиняному розчин) відповідала технології давньоруського періоду. Крім того, В. Даниленко у своїй інтерпретаційній побудові спирався на: а) середньовічні писемні та археологічні (епіграфічні) джерела, що засвідчують існування у слов'ян докириличного («протокириличного») письма, заснованого на грецькій абетці ²⁵, та б) військові походи київських князів у район Наддністрянщини; в) загальне припущення В. Антоновича про дохристиянський, язичницький характер (образний ряд і стилістику) рельєфного зображення.

Версія В. Даниленка була беззастережно прийнята деякими авторами з-поміж прихильників язичницького походження рельєфу. При цьому окремі з них висловили деякі власні міркування стосовно появи й характеру написання тексту в рамці. Так, І. Винокур авторами напису запропонував уважати давньоруських жерців-волхвів, які викарбували його задля роз'яснення людині краю часу Київської Русі змісту давнього (ще першої половини I тис.) рельєфу, а чи «нагадування» їй про створення його «задовго до XI–XII ст.» ²⁶. Але позаяк для самих цих жерців-волхвів бушанське наскельне зображення було нібито вже пам'яткою далекої минувшини, а через це й не цілком зрозумілою, то вони спромоглися лише вказати «у написі на можливий зв'язок

ІСТОРІЯ

[її. – Р. З.] з язичництвом IX–X ст., зокрема з часом князювання Олега»²⁷. Певною видозміною гіпотези В. Даниленка є і версія Д. Степовика. Не піддавши жодному сумніву попереднє тлумачення змісту напису (й цілої скульптурної композиції), Д. Степовик водночас припустив, що текст у рамці виконано глаголицею. Правда, він застеріг «своєрідність» графіки букв, яка відрізняється від загальноприйнятої, і пояснив це тим, що «очевидно, давній скульптор не дуже добре знав глаголичну абетку, до того ж у нього була яскраво виражена індивідуальна “каліграфія”»²⁸. При цьому ніяких конкретних доказів на користь саме такого визначення графіки букв автор не навів.

Незалежну натомість позицію щодо обговорюваного питання зайняв О. Формозов. Розгледівши на таблиці (за світлиною 1883 р.) також чотирирядковий напис, він уважав справу його реконструкції та розшифровки, з огляду на стан збереження, безнадійною²⁹. Разом із тим у своїх перших двох публікаціях він допускав реальність відтворення в тексті аналізованого напису конкретної дати. На гадку дослідника, польськомовний рядок: **Pamięć: 1524: R: d: 3: Junii**, вирізьблений у 1824 році (як уважав і В. Антонович³⁰) за наказом місцевого шляхтича Р. Овсяного на сусідньому з рельєфом скельному виступі-простінку комплексу, міг стосуватися саме скульптурного зображення. Зазначена в останньому написі дата, імовірно, повторювала дату з напису «в рамці» на рельєфі, яка могла проглядатися ще в кінці першої чверті XIX ст. За О. Формозовим, таке пояснення реальне й з огляду на такі обставини: а) зазначена дата (1524 р.) не фігурує в хронологічних таблицях історії «Поділля, України та Польщі», а тому вона могла бути викарбувана на увіковічення «якоїсь події, пам'ятної лише для роду Овсяних» (інакше кажучи, була певною віхою виїмково приватної, родинної історії) чи, властиво, стосуватися безпосередньо самого рельєфу, «що є простішим вирішенням питання»; б) обрамлені рамками написи на стінах скельних монастирів Лядави й Нагорян (того-таки наддністрянського регіону) «завжди містять дати»³¹.

Ще одна представлена в літературі вер-

сія належить краєзнавцю В. Березяку, який у своїх судженнях значною мірою керувався спостереженнями й припущеннями попереднього дослідника. На його переконання, напис є польським датованим текстом, розміщеним у шість рядків:

**W Miasteczke
Antopolj
1524 Roku
Jnia Zostalas
3
Edna Basia**³²

Вирізьбили його, на думку автора, в пам'ять трагічної події – винищення татарською ордою 3 червня 1524 року містечка Антополя (давня – згідно з одним місцевим переказом – назва Буші), унаслідок чого з усіх мешканців уціліла лише одна жінка на ймення Бася, яка й відтворена на рельєфі серед символічних образів смерті (сухе дерево) й воскресіння (півень).

Така реконструкція напису (іл. 11) постанала внаслідок застосування певної методи, принципи якої В. Березяк, однак, у своїй публікації не виклав. Опустивши «технічний бік питання», автор лише зазначив, що користувався світлиною В. Антоновича, яку у процесі роботи було збільшено в три з половиною рази. Що ж до змісту напису, то його автор обґрунтовує показниками місцевої топоніміки (одна з околичних гір, що підноситься зі східної сторони, має назву «Татарська»), однією з версій «народної» етимології назви села «Буша» (похідної буцімто від слова «душа» – єдиної уцілілої людини під час татарського погрому), а також історичним фактом нападу татар і турків на Поділля 1524 року³³.

Авторові цієї статті раніше також довелося вже висловлюватися про характер напису «в рамці». На самому початку вивчення бушанської пам'ятки ми цілком поклалися на визначення В. Даниленка (стосовно як змісту, так і характеру графіки письма)³⁴, але згодом, зважаючи на результати насамперед історико-порівняльного аналізу іконографії скульптурного зображення, а також почасти й на спостереження О. Формозова, сформулювали власний варіант змістової інтерпретації. Згідно з ним на обрамленій таблиці міг бути викарбуваний ки-

РОСТИСЛАВ ЗАБАШТА. ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ БУШАНСЬКОГО НАСКЕЛЬНОГО РЕЛЬЄФУ...

риличними буквами церковнослов'янський текст другого вірша 41 псалму: **Им же / Им же образом жєлаєть / жєлаєть єлень / елень...**³⁵. При цьому ми керувалися такими натурними спостереженнями й припущеннями:

1) обрамлена інскрипційна таблиця бушанського рельєфу містить залишки напису з чотирьох рядків; зважаючи на величину вцілілих букв, п'ять початкових слів другого вірша зазначеного псалма, з яких два перші, короткі (**Им же**), цілком вкладаються в таку структуру напису;

2) перший рядок – найкоротший, складається з єдиного односкладового слова; починається воно великою, але неповністю вцілілою буквою, яка може читатися, найімовірніше, як **И**; наступна буква – мала й подібна за написанням на **м**; таким чином, перше слово напису реконструювалося як **Им**;

3) слова другого й третього рядків через фрагментарність уцілілих накреслень не підлягали реконструкції та прочитанню;

4) найвиразніше простежується перший склад першого слова четвертого останнього рядка: слово починається з великої **О**; друга буква подібна до малого **л**; третя – на світлині 1883 року виглядає як **ь** (ерь) і може бути частиною букви **ѣ** (ять) на подобу **ѣ** (єр), адже до верхівки вертикальної щогли літери зліва наближена доволі довга хвиляста лінія (іл. 2); таким чином, склад прочитувався як **Олѣ...**; зважаючи на присутність у композиції рельєфу образу оленя, реально допустити, що в написі згадано саме цю тварину чи слово похідне від іменника *олень* (іл. 1).

Імовірність такого тлумачення підказували й результати детального аналізу іконографії самого рельєфного зображення та пошуків аналогів, що засвідчили подібність аналізованої наскельної композиції християнським зображенням деяких святих пустельників-самітників, а насамперед образу св. Онуфрія Великого, культ якого мав значне поширення на теренах Західної України, у тому числі й Поділля³⁶. Крім того, християнська іконографія дає достатню кількість прикладів використання псалмових текстів, зокрема другого вірша 41 псалми, як супровідних написів-пояснень у зображеннях різних святих³⁷.

Означеними версіями не вичерпується весь спектр відомих на сьогодні (за публікаціями та архівними матеріалами) визначень графічної (а, відповідно, й мовної) системи та витлумачень змісту напису на обрамленій таблиці бушанського рельєфу³⁸. Однак вони є основними в історіографії теми і їх достатньо аби засвідчити існуюче розмаїття думок дослідників стосовно одного й того самого об'єкта студіювання. Щодо причин такого стану речей, то їх бачиться кілька. Головна з них полягає в тому-таки незадовільному (можна сказати, критичному) станові збереженості самого напису на початок наукового вивчення скельного комплексу, на момент першої фіксації бушанського рельєфу в кінці ХІХ ст. Нині в натурі напису вже не існує, чи майже не існує.

Ця джерелознавча реалія уможливила в минулому й уможливує ще й понині різне бачення графіки писемних знаків-букв різними дослідниками, давала й дає оперативний простір для відмінних реконструкцій та прочитань. Воднораз, судячи за рівнем та навіть обсягом аналітичного забезпечення оприлюднених версій, чи, радше, за відсутністю його в більшості інтерпретаційних заявок, доводиться констатувати й недостатньо уважне ставлення переважного числа попередніх авторів до зголошеної теми як такої; неналаштованість їх на конкретну й предметну розмову, на детальне й кропітке вивчення, розбір напису бушанського рельєфу, на забезпечення належного рівня обґрунтованості висловлюваних щодо нього суджень, припущень і тверджень. Виразним показником цього є той факт, що проблематика інскрипційної таблиці названої скульптурної композиції досі не була темою окремої наукової розвідки. Урешті, очевидні також методичні недогляди та прорахунки у спробах тих окремих дослідників, хто брався за розпізнання (ідентифікацію) характеру графіки накреслення літер напису, а то й реконструювати та витлумачити його конкретний зміст. Останні полягають насамперед у недостатньо вивірених фактографії та неналежній вмотивованості пропонованих реконструкцій і/чи доповнень утрат напису (властиво, у надто вільному поводженні з доступним

ІСТОРИЯ

фактажем, надто ризикованих натяжках і поправках), а також – узгодженості тлумачення змісту напису з характером іконографічного ладу цілого рельєфного зображення (іншими словами – у відсутності належної комплексності досліджень). У своїх міркуваннях більшість названих авторів керувалися не так конкретними показниками епіграфічного аналізу напису обрешітаної таблиці бушанського рельєфу та історико-порівняльних студій з відомими епіграфічними та палеографічними пам'ятками різних епох, не так тематичними паралелями та текстовими зіставленнями, як переважно припущеннями та здогадами загального історико-культурного плану на підставі розрізнених та нечисельних археологічних, історичних та фольклорних джерел.

У зв'язку з останньою констатацією особливої ваги набуває проблема вибору доцільної та відповідної (до реалій стану збереженості пам'ятки та специфіки джерельної бази) методи епіграфічного дослідження напису на таблиці бушанського рельєфу. Тривале натурне дослідження як рельєфу, так і цілого скельного комплексу в Буші переконало нас, що для належного оцінювання інтерпретаційних версій попередників і при проведенні власного фактографічного та аналітичного вислідів, змістового витлумачення обговорюваного напису слід керуватися певними методичними настановами, а саме:

1) Зважаючи на значну корозію поверхні таблиці (як і рельєфу в цілому), головне – на доволі щільне розтріскування-розшарування породи каменю переважно по горизонталі, точніше наближених до неї площинах, при розпізнанні накреслень письмових знаків необхідно брати до уваги й визначати за базові насамперед прямолінійні вертикальні та похилі (з порівняно невеликим кутом нахилу стосовно вертикальної пеостави), а також виразно округлі карби-різи. Щодо решти похилих та криволінійних карбів, то такими мусять визнаватися лінійні заглиблення достатньої (для визначення характеру загального обрису) протяжності з більш-менш чітким контуром. При цьому, задля уникнення помилок, невиправданих ототожнень, важливо па-

ралельно простежувати й «рисунок» ліній природних тріщин, контури вибоїн, сколів.

2) Ідентифікуючи окремі букви, слова та рядки, необхідно зважати на конкретні розміри знаків-букв (великих і малих) та проміжків між ними, а ще – між словами та рядками, величини відступів від країв таблиці, що визначається на підставі вцілілих частин тексту напису. Інакше кажучи – керуватися певними метричними модулями, метричними «кроками» вертикальних і горизонтальних членувань цілого тексту інскрипційної таблиці.

3) Усі реконструйовані частини букв і слів слід узгоджувати (формально й змістовно) з уцілілими їх частинами; недопустимі жодні безпідставні доповнення і/або відтворення.

4) Неухильно дотримуватися принципу історичності при студіюванні напису. Тобто палеографія букв напису, з одного боку, та загальний формально-змістовий характер тексту (зокрема, його граматики, підбір і послідовність слів та цифрових знаків) – з другого, мусить відповідати, принаймні основними рисами, графічним та граматичним нормативам і традиції оформлення писаних текстів тої чи іншої (згідно зі спостереженнями дослідника) мови того чи іншого історичного періоду.

5) З огляду на одночасність різьблення та виразну структурну сув'язь аналізованої інскрипційної таблиці з іншими зображеннями обговорюваної скульптурної композиції, загальний зміст реконструйованого напису (на таблиці) мусить безпосередньо узгоджуватися (корелюватися) з іконографічними реаліями рельєфу, відповідати його ідейно-тематичному виміру та призначенню.

Спираючись на такі методичні засади, детально опишемо – послуговуючись доступними візуальними матеріалами – напис (точніше зацілілі частини його) й спинемо критичний погляд на зголошених донині історико-культурних визначеннях та змістових тлумаченнях.

(Закінчення статті в одному з наступних чисел журналу).

¹ Мова насамперед про наукову позицію Данила та Вадима Щербаківських (див.: *Щербаківський Д.*

РОСТИСЛАВ ЗАБАШТА. ДО ПИТАННЯ АТРИБУЦІЇ БУШАНСЬКОГО НАСКЕЛЬНОГО РЕЛЬЄФУ...

Українське мистецтво. II. Буковинські і галицькі деревляні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці. – К.; Прага, 1926. – С. XXIX–XXX). З-поміж сучасних дослідників значення написів як «цінного джерела інформації щодо часу та обставин виникнення і функціонування християнських печерних комплексів» Наддністрянщини, зокрема бушанського скельного об'єкта, підкреслював, зокрема, Б. Рідуш (див.: *Рідуш Б. Т.* Печерні монастирі Подністров'я: проблеми дослідження та датування // *Середньовічна Європа. Погляд з кінця XX ст.: Матеріали наукової конференції 16–18 березня 2000 р.* – Чернівці, 2000. – С. 48).

² *Формозов А. А.* О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // *Советская археология.* – М., 1968. – № 2. – С. 107.

³ В. Антонович, а за ним деякі інші автори, порою каменю помилково визначив як граніт (див.: *Антонович В. Б.* О скальных пещерах на берегах Днестра в Подольской губернии // *Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.)*. – О., 1886. – Т. 1. – С. 98).

⁴ Твердження І. Винокура про те, що на світлинні обрамленої таблиці, відзнятої 1991 року, та на естампажі, знятому з тієї ж таблиці 1987 року, «видно залишки рядків напису і, зокрема, добре проступає початок слова останнього рядка Оль...» (див.: *Винокур І. С.* Дослідження Бушанського скельного комплексу... – С. 124–125), на жаль, не сповна відповідає дійсності. До речі, згаданий естампаж був виготовлений автором цих рядків із власної ініціативи й зберігається в його приватному архіві.

⁵ *Труды VI археологического съезда в Одессе...* – С. 99, 145. – Табл. 3.

⁶ *К. М[ельник].* Путевые очерки Подолия (окончание) // *Киевская старина.* – [1885]. – Год четвертый. – Т. XIII, декабрь. – С. 679.

⁷ У своєму польовому щоденнику В. Антонович, описуючи бушанський рельєф, жодним словом не обмовився не лише про напис, а й про обрамлену таблицю, хоча на схематичному рисунку рельєфу її таки відтворив (див.: *Антонович В. Б.* Дневник раскопок курганов 1874–86 гг. – Институт рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України, ф. І, од. зб. 7892, арк. 65–65 зв.). У рукопису та друкованому тексті своєї статті про давні печерні комплекси Середньої Наддністрянщини, автор таблицю («рамку») на рельєфі вже згадав, висловивши припущення щодо її пізнішого – порівняно зі скульптурним зображенням – походження, однак про напис «у рамці» жодним словом таки не обмовився (див.: *Антонович В. Б.* О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии (рукопис). – ЦДІА України (Київ), ф. 832, оп. 1, од. зб. 22, арк. 1–21; *Його ж.* О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // *Труды VI археологического съезда...* – С. 99). Проте мало ймовірно, аби названий учений не помітив напису, адже його супутниця К. Мельник згадала про нього у своїй публікації. Вочевидь, помилкове визначення часу появи «рамки», зумовило не увагу вченого

до напису як до джерела історичних відомостей про пам'ятку.

⁸ У редакційній примітці В. Щербаківського до повідомлення про бушанський рельєф, вміщеної в альбомі Д. Щербаківського «Українське мистецтво II. Буковинські і галицькі деревляні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці» (К.; Прага, 1926. – С. XXX) мовиться: «На жаль, напис бушанського рельєфа не вийшов на фотографії проф. В. Антоновича, і сам проф. В. Антонович не був у змозі визначити характер букв. Отже, з огляду на велику історичну важність цього пам'ятника, доконечне треба би було послати туди наукову експедицію для точного перефотографування рельєфа в різні часи дня при різних освітленнях, і особливо для фотографування деталей, напису, і півня окремо, і для зарисовки тих деталей, які на фотографії вийти не можуть. Ще ліпше зробити з цілого рельєфа паперовий стерео-негатив [...]».

⁹ *К. М[ельник].* Зазнач. праця.; *Формозов А. А.* Зазнач. праця. – С. 107; ін.

¹⁰ Позиція С. Висоцького, якому була відома проблематика бушанського рельєфу і який визнавав напис на таблиці за такий, що втрачений, що не читається, відома нам у викладі В. Березяка. Останній мав із названим дослідником на цю тему розмову 1991 р. (див.: *Березяк В.* Буша. Новий погляд на історичне минуле. К., 2002, с. 77 (комп'ютерний набір)).

¹¹ *Спицын А. А.* Археологические раскопки. – М., 1908. – С. 84.

¹² *Спицын А. А.* Зазнач. праця; *Его же.* Разведки памятников материальной культуры: Пособие для краеведов. – Ленинград, 1927. – С. 119.

¹³ *Строева А.* Знахідка в Буші // *Радянська Україна.* – К., 1966. – № 193 (13671). – 20 серпня. – С. 4.

¹⁴ Таким визначенням (поняттям) неодноразово послуговувався В. Даниленко під час розмов з автором цієї статті.

¹⁵ В. Даниленко озвучував нам свою версію в двох варіантах: зі словом **есмь** і без нього.

¹⁶ *Забашта Р. В.* Рельєф з Буші – видатна пам'ятка давньослов'янської скульптури // *Народна творчість та етнографія.* – 1983. – № 6. – С. 59.

¹⁷ *Строева А.* Зазнач. праця

¹⁸ Літопис руський за Іпатським списком / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. – К., 1989. – С. 14.

¹⁹ *Строева А.* Зазнач. праця; *Забашта Р. В.* Рельєф з Буші... – С. 58–59; *Його ж.* Гіпотези і факти про рельєф села Буші // *Жовтень.* – 1983. – № 7. – С. 135–136.

²⁰ Свою версію В. Даниленко висловив автору статті в приватних розмовах.

²¹ На це своє спостереження дослідник неодноразово вказував автору статті під час розмов на тему походження бушанського рельєфу.

²² Означене прясельце з ім'ям Миробог дослідник демонстрував нам особисто.

²³ Світлинні, прорисовки та пояснення до них надані автору статті В. Даниленком під час особистого спілкування упродовж 1981–1982 рр.

²⁴ Літопис руський за Іпатським списком. – С. 22,

ІСТОРІЯ

24. Огляд версій про владний статус Олега (Віщого), рік його смерті та початок правління Ігоря див. у книзі: Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 203–211.

²⁵ Із новіших оглядів цих джерел див.: *Брайчевський М.* Походження слов'янської писемності. – К., 1998. – С. 19–40. Див. також: *Висоцький С. О.* Київська писемна школа X–XII ст. (До історії української писемності). – Л.; К.; Нью-Йорк, 1998. – С. 11–50; *Медынцева А. А.* Грамотность Древней Руси. По памятникам эпиграфики X – первой половины XIII века. – М., 2000. – С. 21–33, 93–95, 202–207, 230–255.

²⁶ *Винокур І. С.* Дослідження бушанського скельного комплексу // *Археологія*. – 1994. – № 3. – С. 124–125, 127–128, 131; *Його ж.* Черняхівська культура: витоки і доля. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 137–139.

²⁷ *Винокур І. С.* Дослідження бушанського скельного комплексу. – С. 131.

²⁸ *Степовик Д.* Скарби України. – К., 1990. – С. 28.

²⁹ *Формозов А. А.* О наскальном рельефе... – С. 106; *Його ж.* Про наскальний барельєф поблизу с. Буша в Подністров'ї // *Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції*. – Л., 1968. – С. 112; *Його ж.* Еще раз о наскальном барельефе у с. Буша в Поднестровье // *Археологія*. – 1994. – №3. – С. 137.

³⁰ *Антонович В. Б.* О скальных пещерах на берегу Днестра... – С. 99.

³¹ *Формозов А. А.* О наскальном рельефе... – С. 107–109; *Його ж.* Про наскальний барельєф... – С. 112–113.

³² *Березяк В. В.* Бушанський скельний рельєф //

Археологія. – 1994. – №3. – С. 114–115. – Рис.2.

³³ Там само. – С. 115–116.

³⁴ *Забашта Р. В.* Рельєф з Буші... – С. 58–59; *Його ж.* Гіпотези і факти... – С. 135–136.

³⁵ Див., напр.: *Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F 6].* – М., 1978. – Л. 57; *Щелкина М. В.* Болгарская миниатюра XIV века. Исследование Псалтыри Томича. – М., 1963. – С. 64–65. – Табл. IX (18).

³⁶ *Забашта Р.* Бушанський рельєф: гіпотези і факти (до проблеми атрибуції) // *Третя академія пам'яті професора Володимира Антоновича: 11–12 грудня 1995 р., м. Київ: Доповіді та матеріали*. – К., 1995. – С. 316–319, 321.

³⁷ Пор., напр., графічні ілюстрації із зображенням св. вмч. Параскеви та св. прп. Антонія Печерського, що містяться у книзі Лазаря Барановича «Трубы на дни нарочитыя праздников...» (Київ, 1674 р.) (див.: [Баранович Л.] Трубы на дни нарочитыя праздников... – К., 1674. – С. 49 зв, 236; Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв.: Каталог изданий... – [М., 1981]. – Вып. II. – Т. 1. – С. 20–21, 215 (№ 1475), 230 (№ 1505)).

³⁸ Крім названих версій, існують ще деякі, висловлені в літературі навколонаукової сфери, які лишаємо поза увагою (див., напр.: *Асов О.* Славянские руны и «Боянов гимн». – М., 2000. – С. 354–360; *Його ж.* Атланти, арии, славяне: История и вера. – М., 2000. – С. 388–390; *Брюнеткин Д.* Загадкове минуле Поділля (філоетнологософічне дослідження). Збірник статей. – Вінниця, 2007. – С. 34–35.

SUMMARY

Here we have an overview of versions of graphic symbols' recognition and the superscription interpretations by various authors, notably: A. Spitsyn, who interpreted the superscription as a Greek Medieval text; V. Danylenko, who dated the superscription to the 9th century, before the appearance of the Cyrillic characters; A. Formozov, who suggested the text to have appeared at the beginning of the 16th century; V. Berezyak,

who recognized the superscription as a Polish text (1524).

Earlier the author of the article suggested that the tablet contained the 2nd verse of the 41st psalm.

Bad condition of the superscription caused many views. The author offers a few guidelines to interpret all versions and presents a new correct recognition and interpretation of the superscription.